

تحلیل و بررسی تقسیم‌بندی‌های ارایه شده در قرائات قرآن کریم

کریم پارچه‌باف دولتی^۱، سیدمحمدباقر حجتی^۲، سیدمحمدعلی ایازی^۳

(تاریخ دریافت مقاله: ۹۱/۱۰/۶ - تاریخ پذیرش نهایی: ۹۱/۱۲/۹)

چکیده

«قرائت قرآن کریم» از جمله علوم قرآنی است که ریشه آن به قدیمی‌ترین تألیفات دانشمندان قرآنی بازمی‌گردد و به عنوان علمی بر پایه نقل، استوار است. انواع اختلاف در قرائات قرآنی متعدد می‌باشند که تقسیم‌بندی این انواع و جامع‌نگری در خصوص آن، از دیرباز مورد گفت‌وگوی صاحبان این فن بوده است. اختلاف نظریات در این باره فراوان است که دستیابی به الگوی مناسب و جامع را با دشواری روبه‌رو کرده است و همین مسأله، این شبهه را القا کرده است که قرائات مختلف ممکن است به حدی فراوان و متنوع باشند که اساس قرآن را تغییر دهند. در این مقاله، پس از نقل، بررسی و نقد عمده نظریات مطرح شده درباره تقسیم قرائات، الگوی تقسیم‌بندی جامعی در انواع قرائات ارائه گردیده است. سپس، با همین الگو، هفت و ده قرائت مشهور در تمام آیات قرآن کریم بررسی و پس از شمارش و دسته‌بندی موارد، جدول نتیجه شمارش اختلافات و انفراد قاریان و راویان، ارایه شده و نشان داده است علی‌رغم اصالت قرائت واحد نبوی(ص) و عدم پذیرش قرائات مختلف به عنوان اصل نازل شده از جانب خدای متعال، تعداد و تنوع اختلافات منقول به حدی نیست که در متن متواتر قرآنی اشکال ایجاد کند.

کلید واژه‌ها: قرآن کریم، اختلاف قرائات، انواع اختلاف قرائات، قرائات سبع، قرائات عشر.

۱. نویسنده مسؤول: دانشجوی دکتری علوم قرآن و حدیث دانشگاه آزاد اسلامی، واحد علوم و تحقیقات تهران:

kdowlati@chmail.ir

۲. استاد دانشگاه تهران.

۳. استادیار دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات.

۱- مقدمه

قرائت قرآن، قدیمی‌ترین علم از علوم قرآنی و مبنای بسیاری از علوم دیگر قرآن کریم محسوب می‌شود. موضوع علم قرائت عبارت است از: اصول قرائی و فرش الحروف (فضلی، ۱۳۸-۱۳۹). اصول قرائی، قواعد کلی در قرائت را دربر می‌گیرد؛ نظیر: ادغام، مد، احکام همزه، اماله و وقف؛ و فرش الحروف عبارت است از: موارد جزئی از اختلاف قرائات؛ مثلاً قرائت کلمه «مَالِك» (الحمد، ۴) با قرائت «مَالِك» (آل عمران، ۲۶) قیاس نمی‌شود. به عبارت دیگر در قرآن کریم کلماتی وجود دارد که علاوه بر پراکنده بودن در سوره‌های مختلف قرآن، تلفظ آن‌ها تحت قاعده‌ای معین و مشخص در نمی‌آید. فرش به معنای نشر و بسط است و حروف - جمع حرف - در این جا معنای قرائت می‌دهد. پس وقتی گفته می‌شود: «حرف عاصم، حرف حمزه، حرف نافع» در اصطلاح یعنی قرائت عاصم، قرائت حمزه و قرائت نافع. در هر صورت، مراد از فروع یا فرش الحروف هر قاری، احکام و قواعد خاصی است که موارد آن در قرائت آن قاری به صورت کلی جاری نیست بلکه اختصاص به موارد جزئی و استثنایی دارد (حجتی، ۱۶۵). اصول قرائی تنها به تلفظ و ادای حروف و کلمات مربوط است، اما فرش الحروف متفاوت‌اند. برخی از اختلافات فرش الحروف نظیر اختلاف در «وَلَا يُقْبَلُ مِنْهَا شَفَاعَةٌ» و «وَلَا تُقْبَلُ مِنْهَا شَفَاعَةٌ» (البقره، ۴۸) (دانی، ۷۳) اختلاف در کلمات را دربر دارد بی آن که در معنای کلمات و عبارات قرآنی تغییری ایجاد کند. در مقابل، تعدادی از فرش الحروف از قبیل «قَالَ» و «قُل» (الانبیاء، ۱۱۲) (دانی، ۱۵۶)، تغییر در معنا را ایجاد می‌کنند. در علم قرائت قرآن کریم پای‌بندی به نحوه خواندن منقول با سند صحیح از رسول اکرم (ص) الزامی بوده و خواندن کلام الهی به شکلی مغایر با آن روش، نادرست و اگر از روی عمد باشد، بدعت محسوب می‌شود.

مسأله مهمی که از دیرباز مورد گفت‌وگوی اندیشمندان حوزه علوم قرآن مطرح بوده آن است که با عنایت به این که در قرائات مختلف منقول از پیامبر اعظم اسلام (ص) از طریق صحابه، رگه‌هایی از اختلاف در نحوه تلفظ حروف و کلمات یا اصل آن‌ها وجود دارد، آیا این گستره اختلاف سبب گردیده تا متن اصلی و متواتر قرآن خدشه‌دار شود؟ و تعداد اختلافات به نسبت کل کلمات قرآن چه درصدی را شامل می‌شود؟ و این اختلافات چگونه دسته‌بندی شوند تا جامع تمام موارد باشند؟ بررسی‌ها، گویای این

است که در دسته‌بندی این اختلافات، نظریات متفاوتی از سوی دانشمندان ابراز گردیده است. اما هیچ کدام از دسته‌بندی‌ها نمی‌توانند هم‌زمان ناظر به محتوای قرائات بوده و در عین حال آمار واقعی از این اختلافات در مقایسه با تعداد کلمات قرآنی به دست دهند.

۲- روش‌شناسی

در این مقاله، ابتدا اصل نظریات دانشمندان شاخص در حوزه علم قرائت، علوم قرآن و حتی تفسیر از فریقین در خصوص انواع اختلاف قرائات نقل می‌شود. سپس نظریات ارایه شده، دسته‌بندی و بررسی شده و اشکال یا نواقص هر کدام بیان می‌شود و در نهایت به الگویی در تقسیم‌بندی قرائات می‌توان دست یافت که در عین داشتن شباهت با بسیاری از نظریات، جامع آنها می‌باشد و می‌تواند تمام انواع قرائات مشهور را در خود جای دهد.

۳- اهم نظریات دانشمندان

در باره انواع مهم اختلاف در قرائات مشهور نظریاتی مطرح شده است.

۱-۳- یکی از نخستین نظریات موجود، از آن ابوحاتم سجستانی (م ۲۴۸ق) است. وی در این باره می‌نویسد: «قرآن به لهجه قبایل قریش، هذیل، تمیم، ازد، ربیع، هوازن و سعد بن بکر نازل شده است.» (عسقلانی، ۳۳)

۲-۳- ابن قتیبه دینوری (م ۲۷۶ق) پس از اشاره به اندیشیدن در وجوه اختلاف بین قرائات، آن را بر هفت وجه یافته و چنین برمی‌شمرد:

۱-۲-۳- اختلاف در اعراب کلمه یا حرکات بنای آن به گونه‌ای که کلمه را از شکل نگارش و معنایش تغییر نمی‌دهد؛ همانند: «هُؤْلَاءُ بِنَاتِي هِنَ اَطَهْرُ - اَطَهْرَ لِكُمْ» (هود، ۷۸) که قرائت به نصب، در شواذ و قرائت به رفع، قرائت معروف است (عمر و مکرم، ۴۰۲/۲) و «و هَلْ يُجَازِي اِلَا الْكُفُوْرَ - و هَلْ يُجَازِي اِلَا الْكُفُوْرُ» (سبأ، ۱۷) که قرائات نافع، ابوجعفر، ابوعمر، ابن کثیر، ابن عامر و شعبه «و هَلْ يُجَازِي اِلَا الْكُفُوْرُ» است و سایر قاریان و راویان «و هَلْ يُجَازِي اِلَا الْكُفُوْرَ» قرائت کرده‌اند (ابن جزری، ۳۵۰/۲).

۲-۲-۳- اختلاف در اعراب کلمه و حرکات بنای آن به گونه‌ای که کلمه را از شکل نگارشش تغییر نمی‌دهد ولی معنا را تغییر می‌دهد؛ نظیر: «رَبْنَا بَعْدَ - بَاعِدَ بَيْنَ

اسفارنا» (سبأ، ۱۹). در این کلمه قرائات ابن کثیر، ابوعمر و هشام «باعد» و قرائت یعقوب «باعد» است و سایر قاریان و راویان «بَعْد» خوانده‌اند (پیشین). البته این اختلاف در معنا ممکن است جزئی و بسیار محدود باشد و از تغییر در باب افعال و نظایر آن تجاوز نکنند.

۳-۲-۳- اختلاف در اصل کلمه با تغییر در شکل نگارش و بدون تغییر معنا می‌باشد؛ مانند: «ان كانت الا صيحة واحدة - زقية» (یس، ۲۹) که قرائت «زقیه» در شواذ و قرائت «صیحه»، قرائت معروف است. (عمر و مکرم، ۱۷۰/۴) و «کالصف» - «کالعهن المنفوش» (القارعه، ۵). در این کلمه قرائت «کالصف» در شواذ و قرائت «کالعهن»، قرائت معروف است (عمر و مکرم، ۲۲۱/۸).

۳-۲-۴- اختلاف در کلمه با تغییر در شکل نگارش و معنای آن؛ مثل: «و طلع» - «و طلح منضود» (الواقعه، ۲۹). قرائت «طلع» در شواذ و قرائت «طلح»، قرائت معروف است (عمر و مکرم، ۶۶/۷). یکی از صحابه‌ای که این قرائت به ایشان منسوب است، امام علی بن ابی طالب (ع) است. نقل آن چنین است: «شخصی در حضور امیرالمؤمنین (ع) قرائت کرد: «و طلح منضود». امام علی (ع) زیر لب با خود زمزمه کرد: «طلح» در این جا چه جایگاهی دارد؟ آن کلمه، «طلع» است همان گونه که در آیه «لها طلع نضید» (ق، ۱۰) آمده است. البته این اعتراض از ناحیه امام بر قاری نبود و قصد تغییر کلمه را نیز نداشت. افرادی که کلام حضرتش را شنیدند، از ایشان پرسیدند: آیا تغییرش نمی‌دهی؟ آن حضرت، از این خواسته در عجب ماند و فرمود: «لایهاج الیوم و لایحوّل» که با این سخن، راه هرگونه تغییر و جا به جایی در قرآن را بستند. (طبرسی، ۳۳۰/۹؛ با اندکی اختلاف در متن، معرفت، ۳۴۲/۱). البته مشخص است که نسبت دادن چنین مطلبی به امیرالمؤمنین (ع) با عنایت به ظاهر نقل و محتوایش صحیح نیست.

۳-۲-۵- اختلاف در تقدیم و تأخیر؛ همانند: «و جاءت سكرة الموت بالحق» - «الحق بالموت» (ق، ۱۹). قرائت «سكرة الحق بالموت» در شواذ و قرائت «سكرة الموت بالحق»، قرائت معروف است (عمر و مکرم، ۴۷۴/۴).

۳-۲-۶- اختلاف در حروف کلمه بدون تغییر در اعراب و شکل و با تغییر معنا باشد؛ نظیر: «و انظر الى العظام كيف ننشزها - ننشرها» (البقره، ۲۵۹). قرائت عاصم، حمزه، کسائی، خلف و ابن عامر «ننشزها» است و سایر قاریان «ننشرها» قرائت کرده‌اند

(ابن جزری، ۲۳۱/۲).

۳-۲-۷- اختلاف در افزایش و کاهش؛ مانند: «و ما عملت - عملته ایدیههم» (یس، ۳۵) که قرائات حمزه، کسائی، خلف و شعبه «و ما عملت ایدیههم» است و سایر قاریان و راویان «و ما عملته ایدیههم» قرائت کرده‌اند (ابن جزری، ۲/۳۵۳؛ ابن‌قتیبه دینوری، ۹۲-۹۴).

۳-۳- ابوجعفر طبری (م ۳۱۰ق) پس از ذکر روایاتی در خصوص نزول قرآن به هفت حرف، وجوه اختلاف بین قرائات را در عبارتی کلی، چنین برمی‌شمرد: «خدا به قرائت قرآن بر هفت زبان دستور داده است بدون این‌که با یکدیگر مخالف باشند نظیر امر و نهی، تشویق و ترساندن، داستان‌ها و مثل‌ها و نظایر آن‌ها ... عمر بن خطاب، عبدالله بن مسعود و ابی بن کعب در قرآن جدال کردند و بعضی از ایشان، در اصل تلاوت و نه در معانی از گروهی دیگر می‌ترسیدند و اختلاف را برای حکمیت نزد رسول خدا(ص) بردند و ایشان، تک‌تک ایشان قرائت‌ها را شنید و همه را در قرائتشان تأیید کرد.» (طبری، ۴۲/۱-۴۳)

۳-۴- ابوغانم مظفر بن احمد بن حمدان (م ۳۳۳ق) قرآن را محیط به تمام لغات فصیح دانسته و تفصیل آن را چنین بیان می‌کند:

۳-۴-۱- تحقیق و تخفیف همزه در قرآن؛ نظیر: «یؤمنون» که ورش از نافع، سوسی از ابوعمر و حمزه در حالت وقف، چنین کلماتی را به حذف همزه و سایر قاریان و راویان به تحقیق همزه قرائت کرده‌اند. (دانی، ۳۴ و ۳۵-۳۹) و «النسیء» (التوبه، ۳۷) که ورش این کلمه را «النسیء» و سایر قاریان و راویان «النسیء» قرائت کرده‌اند. حمزه و هشام در وقف مانند ورش عمل کرده‌اند (دانی، ۱۱۸)، که یک معنا دارند و مواردی که قرائت با همزه و ترک آن دو معناست؛ مانند: «نسیها» (البقره، ۱۰۶) از مصدر نسیان و «نسیها» از تأخیر. در این کلمه، ابن‌کثیر و ابوعمر و «نسیها» و سایر قاریان «نسیها» قرائت کرده‌اند (دانی، ۷۶).

۳-۴-۲- اثبات و حذف واو در آخر ضمیر؛ همانند: «و منهم امیون». ابن‌کثیر و قالون از نافع بنابر برخی طرق، در تمام کلماتی که مختوم به ضمیر جمع هستند، در صورت قرار نگرفتن پیش از همزه وصل با صله واو قرائت کرده است و اگر بعد از کلمه، همزه قطع باشد، ورش از نافع با صله قرائت کرده است (دانی، ۱۹).

۳-۴-۳- اختلاف در حرکت و سکون؛ مثل: «غِشَاوَةٌ - غَشَاوَةٌ» (الجاثیه، ۲۳). در این کلمه، حمزه و کسائی «غَشَاوَةٌ» خوانده و بقیه قاریان «غِشَاوَةٌ» قرائت کرده‌اند (دانی، ۱۹۹).

۳-۴-۴- اختلاف در تغییر حرف؛ نظیر: «يَقْضٍ - يَقْضُ الْحَقُّ» (الانعام، ۵۷). در این عبارت، عاصم، ابن‌کثیر و نافع به صورت «يَقْضُ» و سایر قاریان «يَقْضٍ» قرائت کرده‌اند (دانی، ۱۰۳).

۳-۴-۵- اختلاف در تشدید و تخفیف؛ مانند: «يَبْشُرُهُمْ - يَبْشِرُهُمْ» (التوبه، ۲۱). حمزه به صورت «يَبْشُرُهُمْ» و سایر قاریان «يَبْشِرُهُمْ» قرائت کرده‌اند (دانی، ۸۷-۸۸).
۳-۴-۶- اختلاف در مد و قصر؛ همانند: «زُكْرِيَاءُ - زُكْرِيَا». حمزه، کسائی، خلف و حفص از عاصم در تمام قرآن «زُكْرِيَا» و سایر قاریان و راویان، آن را «زُكْرِيَاءُ» قرائت کرده‌اند (دانی، ۸۷).

۳-۴-۷- اختلاف با افزایش حرف؛ همانند: «فَاسِرٍ - فَاسِرٍ بَاهِلِكٍ» (هود: ۸۱؛ الحجر: ۶۵) که نافع و ابن‌عمر «فَاسِرٍ» و سایر قاریان «فَاسِرٍ» قرائت کرده‌اند (دانی، ۱۲۵؛ ابوشامه مقدسی، ۱۱۸-۱۲۱).

۳-۴-۵- ابن‌عبدالبر (م ۳۳۸ق) ضمن نقد نظر ابن‌قتیبه در این خصوص و با بیان این‌که زبان هشام بن حکیم و عمر بن خطاب یکی بوده است، هفت وجه در قرائت‌ها را کلمات هم‌معنا دارای الفاظ مختلف نظیر: أَقْبِلْ، هَلُمَّ، تَعَالَ دانسته است (عسقلانی، ۳۶).
۳-۴-۶- ابوعبدالله حسین بن احمد بن خالویه (م ۳۷۰ق) انواع اختلاف در قرائت‌ها چنین برمی‌شمرد:

۳-۴-۱- اختلاف در اعراب؛ مانند: «الزَّانِيَةُ وَالزَّانِي - الزَّانِيَةُ وَالزَّانِي فَاجْلِدُوا» (النور، ۲). عیسی بن عمر و برخی دیگر به نصب هر دو کلمه قرائت کرده‌اند ولی قرائت مشهور به رفع است (عمر و مکرم، ۳/۳۵۴).

۳-۴-۲- اختلاف در حروف؛ مثل: «يَقْضٍ - يَقْضُ الْحَقُّ» (الانعام، ۵۷). عاصم، ابن‌کثیر و نافع به صورت «يَقْضُ» و سایر قاریان «يَقْضٍ» قرائت کرده‌اند (دانی، ۱۰۳).

۳-۴-۳- اختلاف در افزایش و کاهش؛ همانند: «وَفِيهَا مَا تَشْتَهِيهِ - تَشْتَهِيهِ الْاَنْفُسُ» (الزخرف، ۷۱). نافع، ابن‌عمر و حفص از عاصم «تَشْتَهِيهِ» خوانده‌اند و سایر قاریان و راویان «تَشْتَهِي» قرائت کرده‌اند (دانی، ۱۹۷).

- ۳-۶-۴- اختلاف در تقدیم و تأخیر؛ نظیر: «و جاءت سكرة الموت بالحق - الحق بالموت» (ق، ۱۹) که قرائت «سكرة الحق بالموت» در شواذ و قرائت «سكرة الموت بالحق»، قرائت معروف است (عمر و مکرم، ۴/۴۷۴؛ ابن خالویه، ۲۲-۲۳).
- ۳-۷-۷- ابوالفضل رازی (م ۴۵۴ق) اختلاف در کلام را خارج از هفت وجه نمی‌داند و این وجوه را چنین ذکر می‌کند:
- ۳-۷-۱- اختلاف در اسماء در تعداد و جنس
- ۳-۷-۲- اختلاف در صرف افعال
- ۳-۷-۳- اختلاف در وجوه مختلف اعرابی
- ۳-۷-۴- اختلاف در کاهش و افزایش
- ۳-۷-۵- اختلاف در تقدیم و تأخیر
- ۳-۷-۶- اختلاف در ابدال
- ۳-۷-۷- اختلاف در لهجه‌ها و لغات (زرقانی، ۱/۱۴۳-۱۴۴)
- ۳-۸-۸- ابوجعفر محمد بن حسن طوسی (م ۴۶۰ق) با بیان این‌که در مذهب و روایات شیعه، نزول قرآن به یک شکل مطرح شده است، به اجماع عالمان شیعه به جواز قرائت قرآن به صورت‌های متداول بین قاریان اشاره می‌کند. سپس چند نظر را دربارهٔ اختلاف قرائات بدون اشاره به قائلانش بیان می‌کند:
- ۳-۸-۱- گروهی مشابه نظر طبری (شماره ۳-۳)
- ۳-۸-۲- بعضی مشابه نظر ابن‌عبد البر (شماره ۳-۵)
- ۳-۸-۳- برخی شبیه نظر ابوحاتم سجستانی (شماره ۳-۱)
- ۳-۸-۴- عده‌ای همانند نظر ابن‌قتیبه (شماره ۳-۲)
- سپس نظر اخیر را بهترین وجه می‌داند زیرا با «جواز قرائت مطابق قرائات مشهور» از سوی ائمهٔ معصوم (ع) نیز قابل جمع می‌باشد (طوسی، ۷/۱-۹).
- ۳-۹-۹- ابوعلی فضل بن حسن طبری (م ۵۴۸ق) در مقدمهٔ دوم مجمع‌البیان با اشاره به قاریان مشهور، به تفصیل نظر اصلی‌اش را شبیه نظر ابن‌قتیبه (شماره ۳-۲) ذکر می‌کند و در انتها، به نظرهای دیگری که شیخ طوسی نیز بیان کرده است، اشاره می‌کند (طبری، ۷۹/۱-۸۰).
- ۳-۱۰-۱- ابوالفرج عبدالرحمن بن جوزی (م ۵۹۷ق) در باب نزول قرآن بر هفت حرف،

چهارده نظر را در خصوص قرائات ذکر می‌کند:

۳-۱۰-۱- نظرهای اول تا هشتم به تقسیم‌بندی‌های محتوایی آیات قرآن شبیه نظر طبری (شماره ۳-۳) برمی‌گردد.

۳-۱۰-۲- آنچه به لهجه‌ها بازمی‌گردد؛ نظیر: همزه، فتح و کسر، اماله و تفخیم، مد و قصر.

۳-۱۰-۳- شبیه نظر ابن‌عبدالبر (شماره ۵-۳).

۳-۱۰-۴- وجوه مختلف کلامی:

۳-۱۰-۴-۱- اختلاف در جمع و مفرد؛ مانند: «بشهادتِهم - بشهادتِهم» (المعارج، ۳۳). حفص از عاصم «بشهادتِهم» و سایر قاریان و راویان «بشهادتِهم» قرائت کرده‌اند (دانی، ۲۱۴).

۳-۱۰-۴-۲- اختلاف در مذکر و مؤنث بودن؛ مثل: «لِتُحَصِّنَكُم - لِيُحَصِّنَكُم» (الانبیاء، ۸۰). ابن‌عاصم و حفص از عاصم «لتحصنکم»، شعبه از عاصم «لنحصنکم» و سایر قاریان «لیحصنکم» خوانده‌اند (دانی، ۱۵۵).

۳-۱۰-۴-۳- اختلاف در اعراب؛ نظیر: «ذو العرش المجید - المجید» (البروج، ۱۵). حمزه و کسائی «المجید» و سایر قاریان «المجید» قرائت کرده‌اند (دانی، ۲۲۱).

۳-۱۰-۴-۴- اختلاف در صرف؛ همانند: «يعكفون - يعكفون» (الاعراف، ۱۳۸). حمزه و کسائی «يعكفون» و سایر قاریان «يعكفون» قرائت کرده‌اند (دانی، ۱۱۳).

۳-۱۰-۴-۵- اختلاف در ادوات؛ مانند: «و لكن البر - و لكن البر» (البقره، ۱۷۷ و ۱۸۹). نافع و ابن‌عاصم «و لكن البر» و سایر قاریان «و لكن البر» قرائت کرده‌اند (دانی، ۷۹).

۳-۱۰-۴-۶- اختلاف لهجه‌ها در مواردی نظیر مد و قصر، حذف و اثبات همزه، اماله و تفخیم و غیر آنها.

۳-۱۰-۴-۷- اختلاف در تغییر لفظ از حاضر به غایب؛ مثل: «نؤتیه - یؤتیه» (نساء، ۱۱۴). ابوعمرو و حمزه «یؤتیه» و سایر قاریان «نؤتیه» خوانده‌اند (دانی، ۹۷).

۳-۱۰-۵- شبیه نظر ابن‌قتیبه (شماره ۲-۳)

۳-۱۰-۶- شبیه شماره ۳-۴ (با اختلاف جزئی)

۳-۱۰-۷- شبیه نظر طبری (شماره ۳-۳)

ابن جوزی آخرین نظر را صحیح می‌داند ولی تعیین لهجه و لغات خاص عرب که قرآن به آن لهجه‌ها نازل شده را ممکن نمی‌داند بلکه با ذکر این نکته که قرآن مطابق لغت فصیح عرب نازل شده، مطلب را جمع‌بندی می‌کند (۳، ص ۱۹۶ - ۲۱۹).

۳-۱۱- علم الدین ابوالحسن علی بن محمد بن عبدالصمد سخاوی (م ۶۴۳ق) در خصوص نزول قرآن به هفت حرف، هفت وجه در قرائات را چنین ذکر می‌کند:
 ۳-۱۱-۱- دو کلمهٔ مختلف که هر کدام قرائت شده‌اند؛ مانند: «یُسَیِّرُکُمْ - یَنْشُرُکُمْ» (یونس، ۲۲). ابن عامر «یَنْشُرُکُمْ» و سایر قاریان «یُسَیِّرُکُمْ» قرائت کرده‌اند (دانی، ۱۲۱).

۳-۱۱-۲- اختلاف در افزایش کلمه؛ مثل: «فان الله هو الغنی - فان الله الغنی» (الحدید، ۲۴). نافع و ابن عامر «فان الله الغنی» و سایر قاریان «فان الله هو الغنی» خوانده‌اند (دانی، ۲۰۸).

۳-۱۱-۳- اختلاف در افزایش حرف؛ همانند: «فبما - بما کسبت» (الشوری، ۳۰). نافع و ابن عامر «بما کسبت» و سایر قاریان «فبما کسبت» خوانده‌اند (دانی، ۱۹۵).
 ۳-۱۱-۴- آمدن حرفی به جای حرف دیگر؛ نظیر: «تبلو - تتلو» (یونس، ۳۰). حمزه و کسائی «تتلو» و سایر قاریان «تبلو» قرائت کرده‌اند (دانی، ۱۲۱).

۳-۱۱-۵- اختلاف در تغییر حرکات به حرکت دیگر یا سکون؛ مانند: «فتلقى آدم من ربه کلمات» و سایر قاریان «فتلقى آدم من ربه کلمات» قرائت کرده‌اند (دانی، ۷۳).
 ۳-۱۱-۶- اختلاف در تشدید و تخفیف؛ مثل: «بلد مَیَّت - مَیَّت» (فاطر، ۹). نافع، حمزه، کسائی و حفص از عاصم «مَیَّت» و سایر قاریان و راویان «مَیَّت» خوانده‌اند (دانی، ۸۷).

۳-۱۱-۷- اختلاف در تقدیم و تأخیر؛ نظیر: «و قَاتَلُوا وَ قُتِلُوا - وَ قَاتَلُوا وَ قَاتَلُوا» (آل عمران، ۱۹۵). حمزه و کسائی «و قَاتَلُوا وَ قَاتَلُوا» و سایر قاریان «و قَاتَلُوا وَ قُتِلُوا» قرائت کرده‌اند (دانی، ۹۳).

سخاوی در پایان، عباراتی را ذکر می‌کند که هفت وجه قرائت در آن‌ها وجود دارد (ابوشامه مقدسی، ۱۲۳-۱۲۵).

۳-۱۲- شهاب الدین عبدالرحمن بن اسماعیل ابوشامه مقدسی (م ۶۶۵ق) در باب

سوم کتاب «المرشد الوجیز» ضمن اشاره به روایت «أُنزِلَ الْقُرْآنَ عَلَى سَبْعَةِ أَحْرَفٍ» به وجوه مختلف قرائت اشاره و نظرهای مختلفی را ذکر می‌کند:

۳-۱۲-۱- شبیه نظر ابوحاتم سجستانی (شماره ۳-۱)

۳-۱۲-۲- شبیه نظر ابن عبدالبر (شماره ۳-۵)

۳-۱۲-۳- شبیه نظر طبری (شماره ۳-۳)

۳-۱۲-۴- شبیه نظر ابن قتیبه (شماره ۳-۲)

۳-۱۲-۵- شبیه نظر ۱۱-۳ از ابن جوزی

۳-۱۲-۶- هفت وجه در قرائت به صورت زیر:

۳-۱۲-۷-۱- اختلاف در نقطه‌گذاری حروف؛ مانند: «تعملون - يعملون» (البقره،

۷۴). ابن کثیر «يعملون» و سایر قاریان «تعملون» قرائت کرده‌اند (دانی، ۷۴).

۳-۱۲-۷-۲- اختلاف در لفظ با معنای یکسان؛ همانند: «فاسعوا - فامضوا» (الجمعه،

۹). در قرائت شاذّ به صورت «فامضوا» و قرائت مشهور «فاسعوا» می‌باشد (عمر و مکرم،

۱۲۳/۵-۱۲۴).

۳-۱۲-۷-۳- اختلاف در لفظ با معنای مختلف در موصوف؛ نظیر: «مَلِك - مَلِك»

(الحمد، ۴). عاصم و کسائی «مَالِك» و سایر قاریان «مَلِك» قرائت کرده‌اند (دانی، ۱۸).

۳-۱۲-۷-۴- اختلاف در لفظ با معنا و شکل یکسان؛ مثل: «الرُّشْد - الرُّشْد»

(الاعراف، ۱۴۶). حمزه و کسائی «الرُّشْد» و سایر قاریان «الرُّشْد» خوانده‌اند (دانی،

۱۱۳).

۳-۱۲-۷-۵- اختلاف در مهموز یا غیر مهموز بودن کلمه، نظیر آنچه درباره روایت

ورش از نافع در قرائت کلمه «النَّسِيءُ» (التوبه، ۳۷) و قرائت ابن کثیر و ابوعمر و در کلمه

«نُنَسَّأَهَا» (البقره، ۱۰۶) نقل شده است.

۳-۱۲-۷-۶- اختلاف در تثقیل یا تخفیف کلمه؛ نظیر: «الأُكُل - الأُكُل» (الرعد، ۴).

نافع و ابن کثیر «الأُكُل» و سایر قاریان «الأُكُل» قرائت کرده‌اند (دانی، ۸۳).

۳-۱۲-۷-۷- اختلاف در حذف یا اثبات؛ مانند: «المنادِ - المنادى» (قی، ۴۱).

ابن کثیر در وصل و وقف «المنادى»، نافع و ابوعمر و در وصل «المنادى» و بقیه قاریان

«المناد» قرائت کرده‌اند (دانی، ۲۰۲).

۳-۱۲-۸- نظر ابوغانم (شماره ۳-۴)

۳-۱۲-۹- شبیه نظر ابن‌قتیبه (شماره ۲-۳)

۳-۱۲-۱۰- نظر سخاوی (شماره ۳-۱۱) (ابوشامه مقدسی، ۷۷-۱۳۷).

۳-۱۳- بدرالدین محمد بن عبدالله زرکشی (م ۷۹۴ق) وجوه مختلف قرائات را به هفت دسته تقسیم می‌کند که شبیه نظر ابن‌قتیبه (شماره ۲-۳) است (زرکشی، ۴۸۳/۱-۴۸۶).

۳-۱۴- ابوالخیر محمد بن محمد بن جزری دمشقی (م ۸۳۳ق) در ابتدا نظری شبیه ابن‌قتیبه (شماره ۲-۳) را اعلان نموده و تمایل خود را به آن بیان می‌کند. سپس نظر ابوالفضل رازی (شماره ۳-۷) را ذکر می‌کند. در ادامه نظر ابن‌قتیبه (شماره ۲-۳) را ذکر و با تغییراتی در مثال‌ها، آن را می‌پذیرد. البته به نظرهای دیگر در این خصوص نیز اشاره می‌کند (ابن‌جزری، ۲۶/۱-۳۰).

۴- بررسی نظریات

پیش از بررسی نظر دانشمندان در موضوع وجوه اختلاف در قرائات، ابتدا کل نظریات را می‌توان به صورت ذیل و در چهار عنوان کلی دسته‌بندی نمود:

۴-۱- تقسیم وجوه اختلاف قرائات به لهجه‌های عرب (شماره‌های ۳-۱، ۳-۱۰-۲، ۳-۱۲-۱).

بررسی

۴-۱-۱- قرآن کریم به زبان عربی و در اصل به لهجه قریش نازل گشت که قوم رسول اکرم (ص) و دارای فصیح‌ترین لهجات بودند و این که اختلاف قرائات به لهجه‌های عرب مربوط شود، صحیح نیست (عمر و مکرم، ۷۲/۱).

۴-۱-۲- عربی بودن قرآن، تمام لهجه‌های عرب را دربر می‌گیرد و اختصاص دادن به لهجه‌های خاص همانند هذیل و تمیم هیچ مؤیدی ندارد (همانجا).

۴-۱-۳- نقل‌هایی وجود دارد که بعضی لهجه‌های قطعی مطرح شده در این باب را مردود می‌شمارد. گفته‌اند آن‌گاه که عبدالله بن مسعود به لهجه هذیل «عتی» بر ایشان می‌خواند، خلیفه دوم به او نوشت: «خدا قرآن را به زبان این طایفه یعنی قریش نازل نمود. تو قرآن را با همین زبان به مردم تعلیم ده و به لغت هذیل به آنان تعلیم قرائت

نکن» (عسقلانی، ۳۳).

۴-۱-۴- اگر لهجه‌هایی که ادعا شده قرآن به آن‌ها نازل شده است را بپذیریم باید در قرآن به جای «حتی حین» (یوسف، ۳۵)، «عتی حین» قرائت کنیم، حال آن‌که هیچ‌یک از قاریان مشهور - حتی شاگردان مستقیم یا با واسطه ابن مسعود نظیر زر بن حبیش و عاصم از وی - چنین قرائت نکرده‌اند.

* در این دسته از نظریات، به نظر می‌رسد به لهجه‌های به‌کار گرفته شده توسط بعضی از صحابه در قرائت قرآن توجه شده است. این لهجه‌ها فراتر از هفت مورد بوده‌اند و شاید به همین علت است که در نظرهای مختلف، به لهجه‌های گوناگون عرب اشاره شده است. به این ترتیب روشن می‌شود که لهجه‌های یاد شده ارتباطی به اصل قرآن ندارند بلکه به مرحله صحابه و نسل‌های بعد مربوط می‌شوند و علت فراوان بودن و اختلاف داشتن نام قبایل عرب نیز به اصالت صحابه و تعلق ایشان به قبایل مختلف بازمی‌گردد. حتی می‌توان لهجه‌ها را فراتر از اعراب دانست زیرا پیامبر اسلام (ص) هیچ‌گاه، فردی را به خاطر لهجه خاص در قرائت قرآن نکوهش نکرده، او را به لهجه خویش فرخوانده‌اند.

۴-۲- تقسیم وجوه اختلاف قرائت به اعراب، حرف، کلمه، صرف و ... (شماره‌های ۳-۲، ۴-۳، ۶-۳، ۷-۳، ۸-۳، ۹-۳، ۴-۱۰-۳، ۵-۱۰-۳، ۶-۱۰-۳، ۱۱-۳، ۱۲-۳، ۴-۳، ۵-۱۲-۳، ۶-۱۲-۳، ۷-۱۲-۳، ۸-۱۲-۳، ۹-۱۲-۳، ۱۳-۳، ۱۴-۳).

بررسی

۴-۲-۱- مهم‌ترین اشکال در خصوص آن‌ها به جامع یا شفاف نبودن برمی‌گردد. شاید تلاش بسیاری از محققان در انحصار انواع اختلاف به هفت مورد، سبب بروز چنین اشکالی گردیده است. به عنوان نمونه در نظر ابن قتیبه (شماره ۲-۳) که پایه عموم نظریات بعد محسوب می‌شود، اختلاف قرائت در آیه ۵۸ سوره البقره در هیچ یک از انواع قرار نمی‌گیرد. در این آیه، ابن عامر «تُغْفَر»، نافع و ابوجعفر «يُغْفَر» و سایر قاریان «نَغْفِر» قرائت کرده‌اند (ابن جزری، ۲/۲۱۵).

۴-۲-۲- اشکال دیگری که در عموم نظریات این دسته وجود دارد، غیر کاربردی بودن بعضی از انواع است زیرا در تعدادی از انواع، توجه مستقیمی به معنا نشده است.

همچنین نظر ابن خالویه (شماره ۳-۶) - که تنها نظر غیر مشتمل بر هفت نوع است - به هیچ روی، به معنا و شکل کلمه توجهی نکرده و از این منظر، کاربرد معتنا بهی برای آن در تقسیم‌بندی قرائات وجود ندارد.

* این دسته از نظریات به طور کلی و با اصلاح، بهترین راهکار برای دسته‌بندی انواع اختلاف قرائات محسوب می‌شوند که در ادامه، جمع‌بندی شباهت قابل توجهی با آن خواهد داشت.

۳-۴- تقسیم وجوه اختلاف قرائات به حالات مختلف معنایی (شماره‌های ۳-۳، ۳-۳-۱-۱۰، ۳-۱۰-۳، ۷-۱۰-۳، ۳-۱۲-۳).

بررسی

۱-۳-۴- آنچه درباره این دسته از نظریات اشاره می‌شود، توجه به جنبه فرالفظی است و به همین سبب، در واقع به انواع اختلاف قرائات مربوط نیست بلکه به انواع مفاهیم قرآنی مرتبط است.

۲-۳-۴- انواع مربوط به مفاهیم قرآن را در هفت مورد نمی‌توان محدود کرد و همان‌گونه که در نظرهای گوناگون این دسته مشاهده می‌شود، انواع مختلفی را می‌توان برشمرد.

* در مجموع، این دسته از نظریات هرچند در خلال این بحث مطرح شده‌اند ولی می‌توان موضوعاً از این عنوان خارج ساخت.

۴-۴- تقسیم وجوه اختلاف قرائات به کلمات هم‌معنا با الفاظ مختلف (شماره‌های ۳-۵، ۳-۱۰-۳، ۳-۱۲-۳).

بررسی

۱-۴-۴- جایگزینی یک کلمه با کلمه یا کلمات هم‌معنای آن - حتی اگر در متون بشری ممکن باشد -، در قرآن که از لحاظ لفظی معجزه است صحیح نیست.

۲-۴-۴- چه بسا منظور از این جایگزینی‌های لغوی، تفسیر و توضیح مفهوم لغت یا عبارت باشد که در این صورت داخل در انواع قرائات نمی‌شود و موضوعاً از این بحث خارج است.

۴-۳- در هیچ یک از قرائات مشهور، چنین قرائاتی به چشم نمی‌خورد؛ یعنی قرائتی که اختلاف لغت با لغت دیگر در آن وجود داشته باشد.

* این دسته از نظریات را می‌توان در محدوده توضیح مفردات قرآن و تفسیر کلام الهی مورد توجه قرار داد و از بحث حاضر خارج است.

شاید توجه به این نکته قابل توجه باشد که بسیاری از اندیشمندان - اعم از شیعی و سنی - اصرار داشته‌اند تا تعداد دسته‌ها را به عدد هفت برسانند. در بین اهل سنت شاید این امر را بتوان به روایت نبوی با مضمون «أُنزِلَ الْقُرْآنُ عَلَى سَبْعَةِ أَحْرَفٍ» مرتبط دانست. این روایت با اختلاف در الفاظ، دارای سند‌های متعددی در میان منابع روایی و تفسیری اهل سنت است؛ از جمله: از ابن عباس از رسول اکرم (ص) روایت شده است که فرمودند: أقرآنی جبریلُ علی حرفٍ فرأجعتُه، فلم أزل أستزیدُه و یزیدنی حتی أنتهیَ الی سبعة احرف (بخاری جعفی، ۲۲۷/۶). اما در میان دانشمندان شیعه - نظیر طوسی و طبرسی که قبلاً نظرشان ذکر شد - هیچ وجهی برای هفت دسته دانستن وجود ندارد زیرا نزول قرآن بر هفت حرف با توجه به روایات شیعی که یکی از مهم‌ترین آن‌ها در این خصوص، روایت ذیل می‌باشد: فضیل بن یسار گوید: به امام صادق (ع) عرض کردم: إِنَّ النَّاسَ یَقُولُونَ: إِنَّ الْقُرْآنَ نَزَلَ عَلَى سَبْعَةِ أَحْرَفٍ. امام صادق (ع) فرمودند: كَذَّبُوا أَعْدَاءُ اللَّهِ وَ لَكِنَّهُ نَزَلَ عَلَى حَرْفٍ وَاحِدٍ مِنْ عِنْدِ الْوَاحِدِ (کلینی رازی، ۶۲۱/۲-۶۲۲)، مردود است.

۵- تقسیم‌بندی نهایی

می‌توان دسته‌بندی خاصی برای انواع قرائات ارائه نمود که در عین جامع بودن، کاربردی نیز باشد. این تقسیم‌بندی با توجه به مبانی زیر ارائه گردیده است:

* توجه به حرکت (اعراب و بناء)، سکون، حرف، کلمه.

* توجه به شکل نگارش کلمه در قرآن.

* توجه به معنای کلمات.

* در نظر نداشتن موارد لهجه‌ای و تلفظی که شامل این عناوین است: تفخیم، تغلیظ و ترفیق؛ انواع مدود؛ انواع ادغام اعم از کبیر و صغیر، کامل و ناقص، متماثلین و متجانسین و متقاربین؛ احکام نون ساکنه؛ احکام میم ساکنه؛ فتح، تقلیل و اماله؛ احکام هاء ضمیر؛ احکام ضمائر جمع؛ قواعد مختلف همزه از قبیل ابدال، سکت، تسهیل، نقل و

حذف؛ اشمام حرکت و حرف؛ قواعد رفع التقای ساکنین؛ وقف بر موسوم الخط؛ احکام وقف بر کلمات مهموز؛ احکام و انواع سکت و هاء سکت؛ یائات اضافه و زائده.

* توجه به قرائت هفت قاری مشهور (عاصم، حمزه، کسائی، نافع، ابن‌کثیر، ابوعمر، ابن‌عامر) و سه قاری ملحق به آن‌ها (ابوجعفر، یعقوب، خلف) در دسته‌بندی انواع و شمارش آنها در قرائات.

براساس پنج مبنای یاد شده، تمام قرائات ده‌گانه بر اساس کتاب «قرآن کریم، ده قرائت از طریقه شاطبیه و الدر» مورد بررسی قرار گرفت و انواع ذیل همراه مثال‌هایی برای هر کدام ارائه می‌شود:

۵-۱- اختلاف در حرکات و علایم کلمه بدون تغییر در شکل و معنای آن؛ مانند: قرائت کلمه «لثمود» (هود، ۶۸) بر اساس قرائت کسائی و «لثمود» براساس سایر قرائات (دانی، ۱۲۵)؛ قرائت کلمه «تَدَّكْرُونَ» (الانعام، ۱۵۲ و سایر مواضع) براساس قرائات حمزه و کسائی و روایت حفص از عاصم و «تَدَّكْرُونَ» براساس سایر قرائات (دانی، ۱۰۸)؛ قرائت کلمه «و لم یقتروا» (الفرقان، ۶۷) براساس قرائات نافع و ابن‌عامر، «و لم یقتروا» براساس قرائات ابن‌کثیر و ابوعمر و «و لم یقتروا» براساس سایر قرائات (دانی، ۱۶۴).

* اختلاف در اصول قرائی از قبیل مد، ادغام، اماله و نظایر آن نیز جزو همین نوع محسوب می‌شوند.

۵-۲- اختلاف در حرکات و علایم کلمه بدون تغییر در شکل و با تغییر در معنای آن؛ مانند: قرائت عبارت «فتلقى آدم من ربه کلمات» (البقره، ۳۷) براساس قرائت ابن‌کثیر و «فتلقى آدم من ربه کلمات» براساس سایر قرائات (دانی، ۷۳)؛ قرائت کلمه «حمالة» (المسد، ۴) براساس قرائت عاصم و «حمالة» براساس سایر قرائات (دانی، ۲۲۵)؛ قرائت عبارت «بین السدین» (الکهف، ۹۳) براساس قرائات ابن‌کثیر و ابوعمر و روایت حفص از عاصم و «بین السدین» براساس سایر قرائات و روایات (دانی، ۱۴۵).

۵-۳- اختلاف در حروف کلمه بدون تغییر در شکل و معنای آن؛ مانند: قرائت کلمه «و لا تقبل» (البقره، ۴۸) بر اساس قرائات ابن‌کثیر و ابوعمر و «و لا یقبل» بر اساس سایر قرائات (دانی، ۷۳)؛ قرائت کلمه «ان یأتیهم» (الانعام، ۱۵۸) بر اساس قرائات حمزه و کسائی و «ان تأتیهم» براساس سایر قرائات (دانی، ۱۰۸)؛ قرائت کلمه «فناداه» (آل‌عمران، ۳۹) براساس قرائات حمزه و کسائی و «فنادته» براساس سایر

قرائات (دانی، ۸۷-۸۸).

۴-۵- اختلاف در حروف کلمه بدون تغییر در شکل و همراه با تغییر در معنای آن؛ مانند: قرائت کلمه «فَتَتَّبِعُوا» (النساء، ۹۴؛ الحجرات، ۶) براساس قرائات حمزه و کسائی و «فَتَبَيَّنُوا» بر اساس سایر قرائات (دانی، ۹۷)؛ قرائت کلمه «نَقُولُ» (العنکبوت، ۵۵) بر اساس قرائات ابوعمر، ابن‌عامر و ابن‌کثیر و «يَقُولُ» براساس سایر قرائات (دانی، ۱۷۴)؛ قرائت کلمه «او لَمْ تَرَوْا» (العنکبوت، ۱۹) براساس قرائات حمزه و کسائی و روایت شعبه از عاصم و «او لَمْ يَرَوْا» براساس سایر قرائات و روایات (دانی، ۱۷۳).

۵-۵- اختلاف در حروف کلمه همراه با تغییر در شکل و بدون تغییر در معنای آن؛ مانند: قرائت کلمه «بَسِطَةٌ» (الاعراف، ۶۹) براساس قرائت ابوعمر و روایات حفص از عاصم، خلف از حمزه، هشام از ابن‌عامر و قبل از ابن‌کثیر و «بَصِطَةٌ» براساس سایر قرائات و روایات (دانی، ۸۱)؛ قرائت کلمه «المُصَيِّطِرُونَ» (الطور، ۳۷) براساس روایات قبل از ابن‌کثیر و هشام از ابن‌عامر و «المُصَيِّطِرُونَ» براساس سایر قرائات و روایات (دانی، ۲۰۴)؛ قرائت کلمه «الصِّرَاطُ» (الحمد، ۶ و سایر مواضع) براساس قرائت حمزه (با اختلاف در روایانش) به اشمام صاد با زاء، «السِّرَاطُ» براساس روایت قبل از ابن‌کثیر و «الصِّرَاطُ» بر اساس سایر قرائات و روایات (دانی، ۱۸-۱۹).

۶-۵- اختلاف در حروف کلمه همراه با تغییر در شکل و معنای آن؛ مانند: قرائت کلمه «لِيَهَبَ» (مریم، ۱۹) براساس قرائات ابوعمر و نافع و «لِأَهَبَ» براساس سایر قرائات (دانی، ۱۴۸)؛ قرائت کلمه «ذَا الْعَصْفِ» (الرحمن، ۱۲) بر اساس قرائت ابن‌عامر و «ذُو الْعَصْفِ» براساس سایر قرائات (دانی، ۲۰۶)؛ قرائت کلمه «ذُو الْجَلَالِ» (الرحمن، ۷۸) براساس قرائت ابن‌عامر و «ذِي الْجَلَالِ» براساس سایر قرائات (دانی، ۲۰۷).

۷-۵- اختلاف در افزایش یا کاهش حرف؛ مانند: قرائت عبارت «سَارِعُوا إِلَىٰ مَغْفِرَةٍ» (آل‌عمران، ۱۳۳) براساس قرائات نافع و ابن‌عامر و «و سَارِعُوا إِلَىٰ مَغْفِرَةٍ» براساس سایر قرائات (دانی، ۹۰)؛ قرائت کلمه «يَرْتَدِدُ» (المائدة، ۵۴) براساس قرائات نافع و ابن‌عامر و «يَرْتَدُّ» براساس سایر قرائات (دانی، ۹۹)؛ قرائت کلمه «تَمُودًا» (هود، ۶۸؛ الفرقان، ۳۸؛ العنکبوت، ۳۸؛ النجم، ۵۱) براساس قرائات عاصم و حمزه و «تَمُودًا» براساس سایر قرائات (دانی، ۲۰۵).

۸-۵- اختلاف در افزایش، کاهش یا تبدیل کلمه؛ مانند: قرائت عبارت «فان الله

الغنی» (الحدید، ۲۴) براساس قرائات نافع و ابن‌عامر و «فان الله هو الغنی» براساس سایر قرائات (دانی، ۲۰۸)؛ قرائت کلمه «وَأَوْصِي» (البقره، ۱۳۲) براساس قرائات ابن‌عامر و نافع و «وَوَصَّى» براساس سایر قرائات (دانی، ۷۷)؛ قرائت کلمه «قَالَ» (الاسراء، ۹۳) براساس قرائات ابن‌کثیر و ابن‌عامر و «قُلْ» براساس سایر قرائات (دانی، ۱۴۱).

۵-۹- اختلاف در حرکات و علایم و حروف کلمه بدون تغییر در شکل و با تغییر در معنای آن؛ مانند: قرائت کلمه «يُغْفِرُ» (البقره، ۵۸) براساس قرائت نافع، «تُغْفِرُ» براساس قرائت ابن‌عامر و «نَغْفِرُ» براساس سایر قرائات (دانی، ۷۳)؛ قرائت کلمه «وَيَنْتَجُونَ» (المجادله، ۸) براساس قرائت حمزه و «وَيَنْتَاجُونَ» براساس سایر قرائات (دانی، ۲۰۹).

نتیجه‌گیری

۱- هر چند اختلاف قرائات طبق روایات منقول از اهل بیت (ع) و عقیده عموم اندیشمندان شیعه، از ناحیه روایان و ناقلان پدید آمده و ارتباطی به قرائت نازل شده از جانب خدای متعال بر پیامبر اکرم (ص) ندارد، اما به جهات مختلف همواره مورد توجه مفسران، فقیهان و دانشمندان علوم قرآنی در طول تاریخ بوده است.

۲- زمانی که کل اختلاف قرائات بررسی می‌شود، تمام فرش الحروف‌های هفت قرائت مشهور - صرف نظر از موارد مربوط به لهجات عرب یا اصول قرائی از قبیل ادغام و مدّ - تنها در ۱۷۷۶ کلمه یعنی حدود ۲/۲۸٪ از کل کلمات قرآن را شامل می‌شود. این تعداد و درصد، در بررسی ده قرائت مشهور به ۱۹۹۶ کلمه و حدود ۲/۵۶٪ بالغ می‌گردد. مشخص است که این اختلافات، شمار اندکی از کل کلمات قرآن (در حدود ۷۸۰۰۰ کلمه) را دربر گرفته است.

۳- شمارش کلمات دارای اختلاف از هر یک از انواع نه‌گانه یاد شده در قرائات سبع و عشر در کل قرآن به شرح جدول ذیل می‌باشد:

نوع اختلاف	تعداد اختلافات در هفت قرائت	تعداد اختلافات در ده قرائت
۱	۶۱۱	۶۸۰
۲	۷۶۶	۸۸۶
۳	۴۴	۴۹

نوع اختلاف	تعداد اختلافات در هفت قرائت	تعداد اختلافات در ده قرائت
۴	۱۵۵	۱۶۵
۵	۵۶	۵۶
۶	۹	۱۱
۷	۴۱	۴۳
۸	۲۰	۲۴
۹	۵۵	۷۱
مشترک بین دو نوع	۹	۱۱
جمع	۱۷۶۶	۱۹۹۶

۴- یکی از نکات حایز اهمیت، انفراد قاریان و راویان در قرائت کلمات قرآن است که آمار آن نیز از این بررسی مشخص و در جدول ذیل ارائه شده است:

قاری یا راوی	تعداد مواضع انفراد در هفت قرائت	تعداد مواضع انفراد در ده قرائت
عاصم	۳۱	۲۴
حفص	۵۱	۳۷
شعبه	۶۰	۵۷
حمزه	۷۶	۴۶
خلف	۰	۰
خلاد	۰	۰
کسائی	۶۱	۴۳
دوری	۰	۰
ابوالحارث	۰	۰
خلف	—	۰
اسحاق	—	۰
ادریس	—	۰
نافع	۷۹	۳۵
ورش	۱	۱
قالون	۰	۰
ابوجعفر	—	۱۱۵
ابن وردان	—	۶
ابن جماز	—	۲

تعداد مواضع افراد در ده قرائت	تعداد مواضع افراد در هفت قرائت	قاری یا راوی
۶۶ ۰ ۰	۹۶ ۰ ۰	ابوعمر و دوری سوسی
۹۶ ۲۸ ۹	— — —	یعقوب رویس روح
۶۶ ۳۸ ۶	۷۴ ۳۸ ۴۸	ابن کثیر بزی قنبل
۹۲ ۲۶ ۸	۱۲۵ ۲۷ ۱۲	ابن عامر هشام ابن ذکوان
۸۰۱	۷۷۹	جمع

کتابشناسی

- ۱- قرآن کریم.
- ۲- ابن جزری، ابوالخیر محمد بن محمد، *النشر فی القراءات العشر*، مصحح: علی محمد ضباع، قاهره، دار الكتاب العربی، بی تا.
- ۳- ابن جوزی، ابوالفرج عبدالرحمن، *فنون الافنان فی عیون علوم القرآن*، محقق: حسن ضیاء الدین عتر، بیروت، دار البشائر الاسلامیه، ۱۴۰۸ق، چاپ اول.
- ۴- ابن خالویه، ابوعبدالله حسین بن احمد (۱۴۱۳ق). *اعراب القراءات السبع و عللها*. محقق: عبدالرحمن بن سلیمان عثیمین، چاپ اول، قاهره، مکتبه الخانجی.
- ۵- ابن قتیبہ دینوری، ابومحمد عبدالله بن مسلم، *تأویل مشکل القرآن*، محقق: سید احمد صقر، قاهره، مکتبه دار التراث، ۱۴۲۷ق/۲۰۰۶م، چاپ اول.
- ۶- ابوشامه مقدسی، شهاب الدین عبدالرحمن بن اسماعیل، *المرشد الوجیز الی علوم تتعلق بالکتاب العزیز*، محقق: طیار آلتی قولاج، بیروت: دار صادر، ۱۳۹۵ق.
- ۷- بخاری جعفری، ابوعبدالله محمد بن اسماعیل، *الصحيح*، بیروت، دار الجیل، بی تا.
- ۸- دانی، ابوعمر و عثمان بن سعید، *التیسیر فی القراءات السبع*، مصحح: اوتو برتزل، تهران، کتابفروشی جعفری تبریزی، ۱۳۶۲ش، چاپ دوم.
- ۹- راجح، محمد کریم، *قرآن کریم، ده قرائت از طریق شاطبیه و الدرہ*، با اضافات از:

- ابراهیم پورفرزب (مولایی)، تهران، شرکت ساقیان نور، ۱۳۷۵ش، چاپ اول.
- ۱۰- زرقانی، محمد عبدالعظیم، *مناهل العرفان فی علوم القرآن*، محقق: فواز احمد زمرلی، بیروت، دار الكتاب العربی، ۱۴۱۷ق، چاپ دوم.
- ۱۱- زرکشی، بدر الدین محمد بن عبدالله، *البرهان فی علوم القرآن*، محققان: یوسف عبدالرحمن مرعشلی، جمال حمدی ذهبی و ابراهیم عبدالله کردی، بیروت، دار المعرفه، ۱۴۱۵ق، چاپ دوم.
- ۱۲- طبرسی، ابوعلی فضل بن حسن، *مجمع البیان لعلوم القرآن*، مصححان و محققان: سید هاشم رسولی محلاتی و سید فضل الله یزدی طباطبائی، بیروت، دار المعرفه، بی تا.
- ۱۳- طبری، ابوجعفر محمد بن جریر، *جامع البیان عن تأویل آی القرآن*، بیروت، دار الکتب العلمیه، ۱۴۱۲ق/۱۹۹۲م، چاپ اول.
- ۱۴- طوسی، ابوجعفر محمد بن حسن، *التبیان الجامع لعلوم القرآن*، بیروت، دار احیاء التراث العربی، بی تا.
- ۱۵- عسقلانی، شهاب الدین بن حجر احمد بن محمد بن ابی بکر، *لطائف الاشارات لفنون القراءات*، محققان: عامر سید عثمان و عبدالصبور شاهین، قاهره، لجنة احیاء التراث الاسلامی، ۱۳۹۲ق/۱۹۷۲م.
- ۱۶- عمر، احمد مختار؛ مکرم، عبدالعال سالم، *معجم القراءات القرآنیه*، قاهره، عالم الکتب، ۱۹۹۷م، چاپ سوم.
- ۱۷- فضلی، عبدالهادی، *القراءات القرآنیه، تاریخ و تعریف*، بیروت، مرکز الغدیر للدراسات و النشر و التوزیع، ۱۴۳۰ق/۲۰۰۹م، چاپ چهارم.
- ۱۸- همو، القراءات القرآنیه، ترجمه سید محمد باقر حجتی با عنوان: مقدمه‌ای بر تاریخ قراءات قرآن کریم، تهران، انتشارات اسوه، ۱۳۷۳ش.
- ۱۹- کلینی رازی، ابوجعفر محمد بن یعقوب، *الکافی*، تهران، انتشارات اسوه، ۱۴۲۸ق، چاپ ششم.
- ۲۰- معرفت، محمدهادی، *التمهید فی علوم القرآن*، قم، مؤسسه انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۴۱۵ق، چاپ دوم.